

УПОТРЕБА ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА У НАРАТИВНОЈ ПРОЗИ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ¹

Јован Јерковић

(Југославија, 21000 Нови Сад, ул. Ангона Чехова 2.)

1. Сваки, па и најужи, осврт на језички поступак великог писца, у чије редове неоспорно спада и Милош Црњански, има пуно оправдање. Класични писци једног језика дају печат језичком изразу своје епохе, имају следбенике и врло широк круг читалаца.

Својим делом М. Црњански показује ширину интересовања и разноврсну жанровску разумењеност: песник, романописац, мемоариста, писац драма, есејиста, критичар, историчар, путописац, новинар..., што истраживачу намеће деликатан и сложен задатак и обавезно усмеравање на само одређене појединости његовог стваралаштва.

Лингвостилистички приступ, за који смо се определили овога пута, подразумева проучавање експресивних функција одређених језичких средстава, односно стилистичких варијаната у оквиру омеђеног литерарног корпуса. Тако ће нам инвентар језичких елемената за које смо се одлучили послужити да сагледамо *избор* који је вршио писац и оценимо његову експресивну функцију.

Да би се стекао објективан (егзактан) суд о датим својствима језика и стила Милоша Црњанског, пошли смо од *Сеоба*², једног од најзначајнијих и најчитанијих његових дела. Резултате анализе поредићемо на приближно истој количини текста друга два дела³, која

---

¹ Рад је у нешто ужој верзији саопштен на Научној конференцији одржаној поводом обележавања стогодишњице рођења Милоша Црњанског, Чонград, 20-21. октобра 1993. године.

² Милош Црњански, *Србија, Сеобе, Ламент над Београдом*, Библиотека "Српска књижевност у сто књига", Нови Сад - Београд, 1966 (задњи ред са стр. 19: "Кад подиже главу..." до краја 30. странице) - у даљем тексту: С.

³ *Црњански о себи* (наведена књига у претходној напомени), стр. 270-280 - даље: Ц; Милош Црњански, *Роман о Лондону*, Нолит, Београд, 1971, стр. 20-30 - даље: Л. Одломак из *Сеоба* условно је да се одредимо за трећу десетину страница и

такође у основи припадају наративној прози⁴; тако да, и поред разлика међу њима, изабрани одломци припадају истом жанру.

Збивања која се износе у наведеним одломцима временски припадају различитим епохама: радња *Сеоба* смештена је у средину XVIII века; одломак у коме писац износи историјат своје породице и део властитог живота временски нам је ближи; догађаји у *Роману о Лондону* смештени су у временске оквире Другог светског рата.

Улога језика у конституисању текста, и у структурном и у значењском погледу, веома је значајна. Проблем је сложен и може му се прићи из различитих углова. Ово је један од могућих. С друге стране, пишчев поступак може да буде у зависности и од тематике дела, али се не сме пренебрећи ни могућност да писац свој израз мења и временом, без обзира на врсту дела. У избору одломака водило се рачуна о свим наведеним факторима⁵.

2. Архаизација је битан елеменат у језику дела с историјском садржином. Она се, као што је познато, врши веома различито. Немамо намеру да анализирамо разноврсне поступке, као и њихову примену у делима различитих аутора. Прихватили бисмо становиште да је један од најчешће примењиваних начина, па с тога вероватно и најцелисходнији, онај који у довољној мери преноси колорит далеке епохе остајући у исто време близак савременом читаоцу. Читалац ће тако странице дела доживљавати и као забелешке савременог сведока догађаја, и, с друге стране, неће наилазити на проблеме (језичке пре свега) који би изискивали посебну ангажованост у поимању дела.

Друкчија архаизација скривала би у себи опасност да штиво буде непремостива препрека за савременог читаоца (читаоце наредних генерација), или би, пак, захтевала да аутор (или издавач) уз

из дела која смо изабрали за поређење.

⁴ У одломцима нема дијалога, осим двадесетак редова директно пренетих мисли личности *Романа о Лондону* (стр. 20–25). Овај одломак се, међутим, ни по чему не разликује од текста у чијем се окружењу нашао, те нисмо имали разлога да га издвојимо или посебно разматрамо.

⁵ *Сеобе* су издате 1929. године; коментари уз *Итаку*, одакле је узет одломак *Црњански о себи*, 1959, а *Роман о Лондону* објављен је 1971. године.

текст даје многобројне напомене и објашњења, јер би га тек тако учинио довољно разумљивим и читљивим.

Већ на основу површног увида у језички поступак примењиван у *Сеобама* стиче се утисак да је основно средство архаизације употреба глаголских облика у овом делу. Посебно оних који се користе у наративи. Задржавање на глаголима има још једно своје оправдање: глагол у реченици М. Црњанског заузима централно место. Око њега се нижу и блокови речи, обично интонационо осамостаљени (честа употреба запете), па тако и ове целине посебно истичу улогу и значај глаголских речи у тексту.

3. Табеларни преглед употребљених глаголских облика

глаголски облик	С		Ц		Л	
презент	110	21,95%	81	20,35%	172	40,66%
перфекат	203	40,51%	263	66,08%	185	43,73%
аорист	71	14,17%	4	0,10%	4	0,94%
имперфекат	14	2,79%	0	0%	1	0,23%
плусквамперфекат	27	5,38%	34	8,54%	21	4,26%
футур I	4	0,79%	5	1,25%	5	1,17%
футур II	0	0%	1	0,25%	0	0%
потенцијал	7	1,39%	5	1,25%	24	5,67%
императив	0	0%	0	0%	3	0,70%
инфинитив	7	1,39%	4	1,00%	8	1,88%
глаг. прилог садашњи	41	8,18%	0	0%	0	0%
глаг. прилог прошли	17	3,39%	1	0,25%	0	0%
свега	501	99,94%	398	99,07%	423	99,96%

4. Анализа употребе глагола у наративној прози изискује посебан осврт на облике којима се казује прошлост (перфекат, аорист,

имперфекат, плусквамперфекат, као и остале којима се могу изнети прошле радње) јер ће показати како је писац по својој унутрашњој логици и свесно бирао од расположивих средстава која су му се нудила она којима ће постићи максимално изражајне ефекте.

С обзиром да се облици плусквамперфекта јављају у приближно подједнаком односу у сва три извора, прве разлике се уочавају у троуглу *перфекат – аорист – имперфекат*. Знатно ређа употреба перфекта у С (64,44% свих облика претерита) фаворизовала је чешћу појаву аориста (22,53%)⁶ и ређу употребу имперфекта (4,44%), која је опет у односу на изворе Ц и Л врло висока (4,44 : 0 : 0,47).

Дакле, основно средство за наравију у сва три одломка јесте перфекат. Овај глаголски облик превасходно означава акције које су се (из)вршиле пре времена када говорник о њима саопштава. Перфекат је, међутим, у односу на могућности које се нуде најмање обележена форма.

"Крњи перфекат", којим се постиже динамичност у излагању, јавља се релативно ретко: по десетак примера у сваком извору.

Изнете знатне разлике у употреби аориста и имперфекта у нашим изворима треба тражити у својствима које их карактеришу: "Динамичност радње као реалност доживљава се или као радња непосредно пред очима (садашњост) или кад је радња тек завршена, па сасвим присутна у свести или, кад се говорно лице тако пренесе у преживљени догађај о коме прича да га саопштава у непосредном облику доживљене стварности. Свест о *протеклом* догађају чија је *жива динамика* још за говорника непосредно присутна обележава се аористом; оживљавање процеса у прошлости у својој *некадашњој његовој актуелности* – имперфектом" (Ивић, М. 1958: 143).

Будући да се аористом износи непосредан доживљај радње, он је стилски обележен према неутралном перфекту. Другим речима, текст с наглашеном употребом аориста карактерише живост и доживљеност излагања, бржи ритам казивања; ови облици уносе и

---

⁶ Резултати које износимо за употребу презента и аориста морају се прихватити са одређеном резервом због тога што су често облички изједначени 3. л. јд. презента и 3. л. јд. аориста. За овако постављену анализу одређени проценат 'грешака' не може бити од пресудног значаја за закључке које ћемо касније извести.

драж необичности и архаичан призвук. Зато би, када је у питању текст М. Црњанског, уопште било тешко размишљати у правцу да се неки облици аориста могу замењивати перфектом или презентом јер овака замена не би била адекватна, тј. не би се добиле контекстуално исте вредности⁷.

Сви облици аориста које смо забележили грађени су од свршених глагола. Дакле, изостају форме од несвршених глагола, које су употребљавали Вук Караџић и поједини српски писци у прошлом веку (Стевановић 1969: 617–619).

Све изнесено фаворизовало је у одређеној мери упадљиво присуство аориста у С; у друга два извора нису постојали разлози за његову чешћу употребу.

Иста напомена вредела би и за употребу имперфекта, форме која је практично нестала у савременом стандардном језику⁸.

У творби плусквамперфекта преовлађују форме Сор (перфекат) + V (л-партицип): С (21), Ц (33), Л (24); решење са Сор (имперфекат) + V (л-партицип) нешто је чешће у С (6), где је појава имперфекта наглашенија; у Ц је забележен само један овакав случај док их у Л нема. Према очекивању преовлађују глаголи свршеног вида; нађен је само по један пример у сваком извору глагола несвршеног вида у овој сложеној глаголској форми (Стевановић 1969: 640).

Када се има на уму нарација, одмах се помишља и на презентске облике. И честа употреба презента у текстовима ове врсте објашњава се његовим својствима (Ивић, М. 1958: 141–142): "Као лични глаголски облик презент носи у себи представу о конкретизацији радње, о живом процесу." И даље: "... свака ситуација акције у којој се презент јавља представљена и живо, динамички. Отуда и посебна улога презента у емоционалној нарацији где се тежи за максималним ефектом непосредног доживљаја стварности." Или: "Његова (облика презента, Ј. Ј.) је улога, изван садашњости, да живо евоцира радњу, да дочара њену стварност."

⁷ Исп. тврдњу Кр. Прањића (1966: 88) по коме би се одређени број аориста у језику А. Г. Матоша могао заменити перфектом или презентом "без веће штете по доживљајни дојам читавог текста".

⁸ О његовој реткој, готово изузетној, употреби у савременом језику исп. Стевановић 1969: 628, као и Ивић, М. 1958.

У сагледању употребе презентских облика у изношењу прошлих догађаја битно је уочити односе који проистичу из глаголског вида. Свршени глаголски вид преовлађује у С (74 : 36)⁹, док су облици несвршених глагола двоструко чешћи у (27 : 54), а у Л овај однос је још израженији у корист несвршених глагола (27 : 145)¹⁰.

И облици потенцијала употребљени су да означе прошле радње, и то по правилу оне које су се понављале, што је у складу с вредностима у стандардном језику. Пада у очи да се овај сложени начински облик у Л јавља три односно четири пута чешће него у С и Ц. Транспозиција модалности у темпоралност чини приповедање импресивнијим.

Бројчани односи употребе изнесених глаголских облика у два извора (С и Л) неоспорно казују да је писац проналазио средства која језик дела чине експресивним. Ово се, с обзиром на заједничка својства изабраних одломака, најбоље огледа у коришћењу глаголских облика за исказивање прошлости. У оба извора перфекат је забележен у приближно истом односу, а разлике се испољавају у употреби презента (С – 21,95% : Л – 40,56%), односно облика аориста и имперфекта (оба облика се у С јављају 16,96% а у Л само 1,18%). Наглашенија употреба облика који нису својствени савременом стандарду (исп. Ивић, М. 1958, Стевановић 1969: 607–640) дају тексту архаичнији тон¹¹. У Ц преовлађује перфекат (65,58% свих глаголских облика), што одговара објективном изношењу чињеница, односно смиреннијем тону и ритму приповедања.

На крају овог прегледа мислимо да је вредно истаћи и следећи суд. У 'градацији' значења истог глагола "с обзиром на конкретни-

⁹ Прву бројку треба примити с резервом пошто облици 3. л. јд. могу бити хомографи с аористом (исп. и нап. 6).

¹⁰ Нпр. у *Бајци* Добрице Чосића у наратији је далеко најфреквентнији презент несвршених глагола (исп. Радовановић 1990).

¹¹ У језику Доситеја Обрадовића аорист, имперфекат и наративни презент веома су чести (Куна 1970: 203–204); у језику Милована Видаковића аорист је "жива категорија", а имперфекат "чест" облик (Кашин 1968: 129–131). Облици аориста и имперфекта поново се срећу у језику српских писаца друге половине XIX века; тумаче се уледањем на језик Вука Караџића и Ђуре Даничића али и на језик престижне фолклорне књижевности (исп. моје радове: Јерковић 1979, 1981, 1988).

зацију радње, ограниченост по трајању, динамичност и доживљеност" Злата Богдан истиче овај редослед: "... перфекат, перфекат₂ (без помоћног глагола), наротивни презент, аорист несвршених глагола, аорист свршених глагола" (Богдан 1977: 26–27).

Остали лични глаголски облици нису карактеристични за језик одломака које смо анализирали. Тако се футур I, футур II и императив јављају сасвим ретко или потпуно изостају, што је пре свега условљено наротивним стилем.

Црњанском су могућности да се наведеним облицима искажу и прошле радње¹², будући да их није имао у свом језичком арсеналу, морале деловати као уски регионализми и екстреми те их није користило за архаизацију текста.

Од безличних глаголских облика инфинитив се ретко среће у сва три извора. Очекивало се, међутим, да ће се он користити у архаизацији текста (посебно у С)¹³. Ниска фреквенција инфинитива сврстава Црњанског у круг представника тзв. 'београдског стила'¹⁴.

Велике су разлике, међутим, евидентне у употреби глаголских прилога: у С су упадљиво често заступљени (глагол. прилог садашњи 41 пут = 8,18% употребљених глаголских облика и глагол. прилог прошли 17 пута = 3,39%). У друга два текста ови облици практично изостају (забележен је само један пример глагол. прилога прошлог у Ц).

¹² Футуром I могу се означавати и радње које су се вршиле у прошлости по неком обичају, навици, склоности, тј. да изражавају квалификативност (Стевановић 1969: 648); футур II такође се јавља "у функцији претеритивних времена" (Стевановић 1969: 674–675); за императив се истиче и следеће: "Овај облик у служби за означавање прошлих радњи како нам и наведени примери говоре, био је чешћи код нешто старијих писаца, али га срећемо у приповедању и код новијих" (Стевановић 1969: 683).

¹³ У језику старијих писаца, све до пред крај прошлог века, била је обична употреба инфинитива као допуне глагола и израза с непотпуним значењем; уз глаголе кретања у функцији намерне реченице или "дativa с инфинитивом"; сретала се и употреба "историјског" инфинитива, мада се она првенствено везује за западно подручје српскохрватског језика (исп. Белић 1951: 170–173, Ивић, М. 1972, Јерковић 1972: 263–264, 273–274, као и литературу која се наводи).

¹⁴ Исп. констатацију П. Ивића (1967: 224): "Дубок продор конструкције *да + презент* као супститута инфинитива у наш језик пада у раздобље после Вука. На будућим истраживањима остаје да утврде у којој је мери ово везано за размештање културног центра Срба у Београд у другој половини XIX века."

Глаголски прилози представљају својеврсно средство за синтетизовање исказа јер се по правилу трансформишу у реченицу с финитним глаголским обликом. Употреба глаголских прилога, дакле, условљена је језичком економиком јер се постиже сажетост израза и упечатљивост у излагању. По нашој оцени у С доприноси и архаизацији текста (Суботић 1984, Ивић, М. 1983).

5. Посебну пажњу требало би даље посветити и ширем контексту, тј. уочавати дистрибуцију глаголских форми уз вођење рачуна и о глаголском аспекту. У наравици 'низови' се могу образовати веома различито – употребом идентичних глаголских облика истог глаголског аспекта, али и разноврсним комбинацијама расположивих средстава. Гомилање истих глаголских облика обично треба да појача утисак, као што то могу да чине и случајеви када се низ (низови) прекидају другим глаголским формама. Све ово може да истакне динамичност и доживљеност радње, да појача ритам казивања или унесе драж патетике, неуобичајености, архаичности, или, пак, да казивање 'смири' и учини га неутралним. Дело М. Црњанског пружа обиље примера адекватног коришћења свих ових могућности.

Примећено је да у *Сеобама* нема неутралног приповедања него се догађаји и личности преламају кроз призму савремених збивања. Из нашег угла то је разуђена реченица у којој је наглашена употреба експресивних глаголских облика (аорист, презент, уз честу појаву имперфекта), што тексту даје и призивак архаичности; овом утиску доприноси и учестала употреба глаголских прилога.

У *Роману о Лондону* експресивност се постиже пре свега наглашенијом употребом презентских облика у изношењу прошлих догађаја.

У одломку *Црњански о себи* изразита предност дата је немаркираним облицима перфекта, што тексту даје смирен и објективан тон.

И овај уско усмерени увид у дела различите садржине казује да се од текста до текста видно мења њихова граматичка структура. Међутим, језик Милоша Црњанског наставља традицију српске књижевности XIX и XX века, заправо следи пут већине писаца који се у основи држе књижевнојезичке норме а свој властити израз граде својеврсном комбинацијом средстава која не излазе из њених оквира. На основу анализе коју смо вршили М. Црњански у сва три

одломка то ради веома успешно: избор језичких средстава и њихова употреба дубоко су мотивисани.

Указивањем на специфичну улогу глаголских облика у три различита одломка наративне прозе М. Црњанског желели смо да скренемо пажњу и преводиоцима дела овог писца, посебно у случајевима превода на језик (језике) чија се морфолошка средства знатније разликују од инвентара глагола српског језика.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић, А. 1951, *Историја српскохрватског језика, књ. II, св. 2: Речи са конјугацијом*. Београд.
- Богдан, З. 1977, *Аорист у романима Мирка Божића*. Хрватско филолошко друштво, Загреб.
- Ивић, М. 1958, Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. III. Нови Сад, 139–152.
- Ивић, М. 1972, Проблематика српскохрватског инфинитива. *Зборник за филологију и лингвистику XVI/2*. Нови Сад, 115–139.
- Ивић, М. 1983, О српскохрватским герундима. У књ.: *Лингвистички огледи*. Београд, 155–179.
- Ивић, П. 1967, Александар Младеновић, О народном језику Јована Рајића. *Зборник за филологију и лингвистику X*. Нови Сад, 207–227.
- Јерковић, Ј. 1972, *Језик Јакова Игњатовића*. Нови Сад.
- Јерковић, Ј. 1979, Осврт на развој екавске верзије књижевног језика у другој половини прошлог столећа. *Југословенски семинар за стране слависте XXX*. Београд, 60–71.
- Јерковић, Ј. 1981, Неке особине језика народних умотворина у делима војвођанских писаца друге половине XIX века. *Научни састанак слависта у Вукове дане 10/1*. Београд, 46–61.
- Јерковић, Ј. 1988, Дијалектизми 'секундарног' порекла у језику војвођанских писаца. *Научни састанак слависта у Вукове дане 17/2*. Београд, 329–339.
- Кашић, Ј. 1968, *Језик Милована Видаковића*. Нови Сад.
- Куна, Х. 1970, *Језичке карактеристике дјела Доситеја Обрадовића*. Сарајево.
- Прањић, Кр. 1966, *Језик и стил приповједачке прозе А.Г. Матоша*. Загреб. Докторска дисертација - рукопис.
- Радовановић, М. 1990, О "наративним" глаголским облицима. У књ.: *Списи из синтаксе и семантике*. Нови Сад, 167–176.
- Стевановић, М. 1969, *Савремени српскохрватски језик II: Синтакса*. Београд.
- Суботић, Љ. 1984, Судбина партиципа у књижевном језику код Срба у 19. веку. *Прилози проучавању језика*, књ. 20. Нови Сад, 5–81.

